

Fərəcova Maya Əli qızı
MÜASİR FARS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏRİN BƏZİ QURULUŞ MODELLƏRİ
(1-ci hissə)

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, fars dilində də sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən əsas nitq hissələrindən biridir. Sifətin sintaktik vəzifəsi cümlədə təyin vəzifəsini ifadə etməkdən ibarətdir.

[17:41, 11/30/2024] +994 55 200 16 12: Azərbaycan, rus, alman ingilis və başqa dillərdə olduğu kimi, fars dilində də sifətlər "neçə?" (çetour?), "nə cür?" (çe cur?), (çequne?), "hansı?" (kodam?) və sair suallarına cavab verir.

Fars dilində sifət adətən təyin olunan isimdən sonra gəlir. Lakin bəzən sifət təyin olunan isimdən əvvəl də işləyə bilər. Bu zaman isim izafət qəbul etmir və həmin birləşmədən mürəkkəb sifət əmələ gəlir; məsələn: derazdəst- əliuzun (adam).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, derazdəst- və bir sıra bu kimi sözlər işlənmə yerlərinə görə həm mürəkkəb sifət ola bilərlər və həm də isim ola bilərlər.

Şeirlərdə sifətlər isimdən əvvəl də işləyə bilərlər, sonra da; məsələn: cəhan bər məhan-o kəhan boqzərəd xərdmənd mərdom çəra gəm xorənd?

(Dünya həm böyükklər üçün keçir, həm də kiçiklər üçün, ağıllı adamlar nə üçün dərd çəksin?)

Azərbaycan və rus dillərində olduğu kimi, fars dilində də sifətlər üç növə bölünür:

1. Sadə sifətlər - səfat-e əslī və ya səfat-e sadə

Sadə sifətlər qrupuna yalnız bir kökdən ibarət olan sifətlər daxildir; məsələn: bozorg - böyük; ağıl - ağıllı; : sadə - sadə; caleb - maraqlı; təlx - acı; zibə - gözəl və s.

2. Düzəltmə sifətlər - səfat-e moştəğ

Düzəltmə sifətlər qrupuna bir kök və şəkilçidən əmələ gələn sifətlər daxildir; məsələn: atəş+in - atəşli; tərş+u - qorxaq; na+mehreban - namehriban; bi+vəfa - vəfasız və sair.

3. Mürəkkəb sifətlər - səfat-e mürəkkəb

Mürəkkəb sifətlər qrupuna isə iki və daha artıq müstəqil sözdən ibarət olan sözlər daxildir; məsələn: can+süz - canıyanan; del+roba - gözəl, ürəyi aparən; atəş+pərəst - atəşpərəst, atəşə sitayiş edən; del+nəvaz - ürəyi axşayan və sair.

Məqalənin mövzusu fars dilində mürəkkəb sifətlərin müxtəlif quruluş modelləri olduğu üçün, burada sadə və düzəltmə sifətlər barəsində ətraflı məlumat verilməyəcəkdir. Burada yalnız mürəkkəb sifətlər barəsində danışılacaqdır.

MÜRƏKKƏB SİFƏT məsələlərinin qoyuluşuna dair

Bütün dillərdə olduğu kimi, fars dilində də mürəkkəb sifətlər haqqında müxtəlif ölkələrin alimləri müxtəlif fikirlər söyləmişlər və mürəkkəb sifətləri müxtəlif modellərə ayırmışlar.

İranın məşhur dilçi alimi, professor Əbdürrəhim Homayun Fərrux özünün "Dəstur-e camee-ye zəban-e farsī" adlı qrammatika kitabında mürəkkəb sifətlərin 59 növünü və bu 59 növ mürəkkəb sifətlərin 2 yol ilə əmələ gəlməsini göstərir.

Birinci yol ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlərdən danısarkən, müəllif şəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gələn sifətləri göstərir. (Biz isə bu növ sifətləri düzəltmə sifətlər adlandırırıq.)

İkinci yol ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlərə isə iki və daha artıq müstəqil sözdən əmələ gələn sifətləri daxil edir.

Müəllif aşağıdakı 17 növ şəkilçinin hamısını mürəkkəb sifət əmələ gətirən şəkilçilər kimi göstərir:

1. (gin) və (agin) şəkilçiləri; məsələn: (moşk+agin) - müşk kimi, müşkə bənzər; (dörr+agin) - dürr kimi, dürrə bənzər.

2. (nak) şəkilçisi; məsələn: (bim+nak) - qorxulu; dəhşətli; (səhm+nak) - qorxunc, vahiməli.

3. (san) və (besan) şəkilçiləri; məsələn: (digər+san) - başqa cür; (yek+san) - bir cür, eyni cür.

4. (asa) şəkilçisi; məsələn: (pələng+asa) - pələng kimi; (nəhəng+asa) - nəhəngə bənzər, nəhəng kimi.

5. (qun) şəkilçisi; məsələn: (ab+qun) - su kimi; (qol+qun) - gül kimi, gül rəngli.

6. (fam), (bam) və (pam) şəkilçiləri; məsələn: (sorx+fam) - qırmızı rəngli; (siyah+fam) - qara rəngli; (bərf+fam) - ağ, qar kimi, ağappaq.

7. (des, dise, dis) şəkilçiləri; məsələn: (şəb+dis) - qara, gecə kimi, qaranlıq...; (tağdis) - əsl adı Simurq olan quşun yumurtası təkin. (Bu şəkilçilər fars ədəbiyyatında olduqca az işlənirlər).

8. (vəş, fəş) şəkilçiləri; məsələn: (xorşidvəş) - günəş kimi, günəşə bənzər; (rostəmvəş) - Rustəmsayaq, Rüstəm kimi; (şir+fəş) - şir kimi.

9. (sar) şəkilçisi; məsələn:

(kuh+sar) - dağ kimi, dağlıq; (şax+sar) - buynuz kimi, buynuz oxşar, buynuz təkin; (tox+sar) - gözəl üzə bənzər.

10. (var) şəkilçisi; məsələn:

(qah+var) - taxt kimi; (şah+var) - şahana, şah sayaq, şah kimi; (bende+var) - bəndə kimi.

11. (vər) şəkilçisi; məsələn: (bar+vər) - bar verən, barlı; (soxən+vər) - gözəl danışan, gözəl nitqi olan (natiq); (saye+vər) - kölgə kimi, kölgəli, kölgə salan.

12. (mənd) şəkilçisi; məsələn: (honər+mənd) - hünərli, istedadlı; (danəş+mənd) - bilikli (alim)

13. (qar) şəkilçisi; məsələn: (saz+qar) - uyğunlaşdırən, işi yoluna salan; (amuz+qar) - öyrədən (müəllim); (Xocavənd+qar) - yaradan (Allah); (afərin+qar) - yaradan (Allah).

14. (gər) şəkilçisi; məsələn: (mes+gər) - mis işinə baxan (misgər); (dorud+gər) - xarratlıq işinə baxan (xarrat);

(baz+gər) - bərpa edən (bərpaçı).

15. (mən) və (man) şəkilçiləri; məsələn: (sa+man) - var-dövləti olan, qayda-qanunu və s.; (ir+man) - çağırılmamış, arzu olunmaz (qonaq); (dərman) - sağaldan; (fər+man) - fərman verən, göstəriş verən; (pey+man) - peyman, əhdi-peyman edən; (pəşi+man) - peşiman; (əncə+mən) - iclas, cəmiyyəti toplayan.

16. (min) şəkilçisi; məsələn: (şər+min) - utancaq; (xənd+min) - gülər üzlü.

17. (sir) şəkilçisi; məsələn: (sərf+sir) - soyuq iqlimli (yer); (gərm+sir) - isti iqlimli (yer); (zəng+sir) - daşlıq, qayalıq (yer).

Göstərilən misallardan birinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı, yeddinci, səkkizinci, doqquzuncu, onuncu kəndlərdəki şəkilçilərin hamısı bənzərlik bildirən şəkilçilərdir. 15-ci bənddəki misalların isə hamısı, əslində düzəltmə sifətləridir...

Professor Əbdürrəhim Homayun Fərrux bütün yuxarıda göstərilən şəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gələn düzəltmə sifətləri mürəkkəb sifətlər kimi qeyd edir. Halbuki, bir kökdən və şəkilçidən əmələ gələn sifətlər heç bir qeydi-şərtsiz mürəkkəb sifət hesab etmək elmi cəhətdən əsaslı deyildir.

Əlbəttə, bu şəkilçilərin əksəriyyəti vaxtı ilə müstəqil bir mənə daşıyır; məsələn "des", "dise", "dis" şəkilçiləri pəhləvi dilində nümunə, oxşar, bənzər, ...sayaq mənalarını daşıyır və məmləkət, Vətən, ətraf mənalarında da işlənir. Deməli, bu şəkilçilərin əsl müasir fars dili deyil, Pəhləvi dilidir. Yəqin elə bunlara əsaslanaraq, Əbdürrəhim Homayun Fərrux bu sözləri mürəkkəb sifətlər sırasına daxil edib.

Bu şəkilçilərin vaxtı ilə Pəhləvi dilində mənə fadə etdiyinə baxmayaraq, müasir fars dilində artıq şəkilçiləşmişdir və müasir fars dilində heç bir mənə kəsb etmirlər. Ona görə də həmin şəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gələn sifətləri mürəkkəb sifət deyil, düzəltmə sifət hesab etmək lazımdır.

Bundan əlavə Əbdürrəhim Homayun Fərrux 5 növ sifət də göstərir ki, həmin sifətlər aşağıdakı önşəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gəlir:

1. "ba" ön şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn sifətlər: "bahuş" - ağıllı, zəhinli

2. "bi" ön şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn sifətlər:

"bihuş" - huşsuz, yaddaşsız

3. "na" ön şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn sifətlər:

"naomid" - ümitsiz

4. "por" önşəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn sifətlər: "porçin" - qırçın, qıvrım

5. "dər", "əndər" ön şəkilçiləri vasitəsi ilə əmələ gələn sifətlər: "dər xor" - layiq, münasib, uyğun olan;

6. "bər" ön şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn sifətlər:

"bər xordar" - toxunmuş, əzilmiş

7. "fəra" ön şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn sifətlər:

"fəra xor" - layiq, münasib

Əbdürrəhim Homayun Fərrux bu növ sifətləri də ön qoşmalar vasitəsi ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər qrupuna daxil edir. Halbuki, bu cür sifətləri də elmi cəhətdən mürəkkəb sifət adlandırmaq düzgün deyil. Çünki, bu sifətlər də yalnız bir kökdən və ön şəkilçilərləndən əmələ gəldikləri üçün düzəltmə sifətləridir.

Doktor Pərviz Natel Xanları özünün "Dəstur-e zəban-e farsî" kitabında mürəkkəb sifətlər haqqında yazır: "Mürəkkəb sifətlər o sifətlərdir ki, iki və ya daha artıq sözdən ibarət olsun və bu sözlərin hər biri ayrı-ayrılıqda mənə ifadə etsin, lakin həmin ayrı-ayrı sözlərin mənası birlikdə işlədikdə, ifadə etdiyi mənadan fərqli olsun. Məsələn:

"xoşru" - xışsifət, gözəl

"səngdel" - daşürəkli, qəddar

"siyəhr(y)" - üzüqara, xəcalətli

"mahçehre" - ay üzlü və sair.

Məhəmməd Cavad Şəriət özünün "Dəstur-e zəban-e farsî" kitabında mürəkkəb sifətlər haqqında belə yazır:

"Mürəkkəb sifətlər aşağıdakı növlərə ayrılır:

1. Mürəkkəb sifət iki isimdən düzələ bilər. Məsələn:

"ahuçəşm" - ahu gözlü; "qolrox" - gül üzlü; "səngdel" - daş ürəkli; "cəfakar" - cəfakeş

2. İki ismin arasında bağlayıcı da gələ bilər. Məsələn: "bize be dəst" - əli nizəli; "pa bər kam" - kamına çatan

3. İki bir-birinə zidd olan sifətlərdən mürəkkəb sifətlər düzələ bilər. Məsələn: "sefid-o siyah" - ağlı-qaralı, ala-bula; "hazer-o çayeb" - hazır-qayıb

4. Bir sifət və bir isimdən əmələ gələ bilər. Məsələn: "sirab" - su ilə təmin olunmuş, sudan doymuş; "qomrah" - yolunu azmış; "rouşəndel" - ürəyi təmiz, nurlu

5. Bir isim və bir sifətdən əmələ gələn. Məsələn: "karaqah" - işdən xəbərdar, işini bilən; "rəng pəride" - rəngi qaçmış, rəngi solmuş.

6. Keyfiyyət və oxşarlıq bildirən çevrilmiş izafət birləşmələri. Məsələn: "sərv gədd" - sərv boylu; "xoşhal" - şad.

7. Qısaldılmış feili sifət (indiki və keçmiş zaman). Məsələn: "xoşnevis" - gözəl xəttli; "delpəzir" - ürəyə yatan; "xabalud" - yuxulu; "xodapərəst" - Allaha oərəstləş edən.

8. Ön qoşma və isimdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər. Məsələn: "be xerəd" - ağıllı, şüurlu; "ba əğl" - ağıllı; "həmrəh" - yol yoldaşlığı edən; "bu kar" - işsiz; "nakam" - nakam, kamına çatmayan.

9. Bir şəkilçidən, bir sözdən və bir isimdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər. Məsələn: "na be kam" - kamına çatmamış (adam); "na be Saman" - əşyasız, heç nəsiz, varı-dövləti olmayan.

10. İsim və şəkilçidən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər. Məsələn: "daneşmənd" - elmlı, savadlı, bilikli; "nəmnak" - nəmli, yaşı; "honərvər" - istedadlı, hünərli.

Məhəmməd Cavad Şəriatin göstərdiyi bu modellərdən 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 - çi modelləri həqiqətən mürəkkəb sifətlər əmələ gətirən modellərdir. Lakin, 8, 9, 10-cu modellərə nəzər saldıqda isə, bu modellərin də düzəltmə sifətlər əmələ gətirdiklərini görürük. Çünki, həmin sifətlər bir sözdən və bir şəkilçi və ya ön şəkilçilərdən əmələ gəlirlər. Bu cür sifətlər isə, sözsüz ki, düzəltmə sifətləridir.

Doktor Məhəmməd Cavad Məşkur özünün "Dəsturname" adlı kitabında sifətlər barədə daha geniş məlumat verir. O, yazır:

Sifətlər bəzən sadə olur. Məsələn:

"xub" - yaxşı; "bəd" - pis; "rast" - düz; "doruğ" - yalan...

Və bəzən də mürəkkəb olurlar. Məsələn: "bəd xu" - pis xasiyyətli; "xub ru" - gözəl; "doruğ qu" - yalançı; "rast qu" - düz danışan.

Feili sifətlər o sifətlərdir ki, işin icrasını və ya əşyanın xasiyyətini bildirsin. Məsələn: "atəş süzəndə" - yandıran, alovlandıran; "mərd zənəndə" - adam döyən, adamı vuran; "dana-ye binəndə" - uzaqgörən (alim).

Bu cür sifətlərə esm-e fayıl də deyirlər.

Feili sifətlərin əlamətləri bunlardır: Feil kökünün axırına "əndə" artırılır. Vaxtı ilə "del suz", "soxən quy", "cəng cuy", "rəhbər" və "muysetər" sözləri də "soxən quyəndə", "del suzəndə", "rəh bərəndə", "cəng cuyəndə" və "mü setərəndə" olmuşdur ki, müasir dövrdə axırdakı "əndə" şəkilçisi atılıbdir.

Bəzən mürəkkəb sifət iki isimdən əmələ gəlir və oxşarlıq bildirir. Məsələn:

"sərv gədd" - zərv boylu; "qol rəng" - gül rəngli; "moşk məri" - müşk kimi (ətirli).

Bəzi hallarda sifət iki sadə isimdən düzəlir. Məsələn: "cəfa pise" - cəfa çəkməyə öyrəşmiş, adət etmiş (adam), "honər pise" - hünərli, peşəkar, incəsənət adamı.

Mürəkkəb sifətlər bəzən isim və sifətdən düzəlir. Məsələn: "del azar" - ürək ağrıdan, "hərdən kolof" - boynu yoğun; "zağ çeşm" - göygöz; "ruyin tən" - mis əndamli (indi robota ruyintən deyirlər).

Mürəkkəb sifətlər bəzən iki ismin bəzi bağlayıcılar vasitəsi ilə birləşməsindən düzəlir. Məsələn: "nize ve dəst" - əli nizəli.

Bəzi bağlayıcılar, şəkilçilər və önsəkilçilərin işimlə birləşməsindən mürəkkəb sifət əmələ gəlir. Məsələn:

"be"+işim = "be xerəd" - elmlı

"na"+işim = "na kam" - nakam, kamına çatmayan

"həm"+işim = "həmrəh" - yol yoldaşlığı edən

"asa"+işim = "pələng asa" - pələng kimi cüssəli

İsim+ "fəm" = "ləl fəm" - ləl kimi, ləl rəngli

İsim + "vəş" = "xorşid vəş" - günəş üzlü

İsim + "var" = "şah var" = şah var = şah kimi

İsim + "nak" = "dərd nak" - dərqli;

"ba" + isim = "baş əğl" - ağıllı;

"bi" + isim = "bu maye" = "bu maye" - mayasız;

İsim + "san" = "şirsan" - şir kimi, şirə bənzər;

"qun"+işim = "gəndom qun" - bugdayı, qarabuğdayı;

İsim + "dis" = "tən dis" = sürətli, kəskin;

İsim+"sar" = "zəng sar" = daşlı-kəsəkli;

İsim + "mənd" = "xerəd mənd" - bilikli, savadlı (alim).

Bəzən mürəkkəb sifətlər feili sifətin keçmiş zamanı və bir isimdən düzəlir. Məsələn:

"əfsorde del" - dərqli, qəmli, qüssəli

"asudə hal" - rahat, arxayın

"aşofte hal" - qəzəbli, acıqlı

Bəzən mürəkkəb sifətlər zərf və bir feili sifətdən əmələ gəlir. Məsələn:

"dir cuş" - gec qızıışan, gec coşan, təmkinli

"zud rənc" - tez inciyən, dəymədüsər

Bəzi mürəkkəb sifətlər iki isimdən əmələ gəlir. Məsələn:

"moşt-moşt" - ovuc-ovuc;

"bar-bar" - dəfələrlə, tez-tez təkrarlanan;

"loxt-loxt" - lümlüt;

"gereh-gereh" - düyün-düyün;

Mürəkkəb sifətlər bəzən bir isim və feili sifətin keçmiş zamanından əmələ gəlir. Məsələn:

(Hafez-e) "del suxe" - ürəyi yanımış (Hafiz)

(raz-e)"şər bəste" - möhkəm saxlanılan sır.

Bəzən mürəkkəb sifətlər iki sifətin təkrarından əmələ gəlir. Məsələn:

"nərm-nərm" - yup-yumşaq, yumşacıq;

"rize-rize" - narın-narın, xırda-xırda;

"gərm-gərm" - isti-isti;

"pare-pare" - cırıq-cırıq və s.

Gördüyümüz kimi, Doktor Məhəmməd Cavad Məşkur da Əbdürrəhim Humayun Fərrux və Məhəmməd Cavad Şəriəti kimi şəkilçi və ön şəkilçilər vasitəsi ilə düzələn düzəltmə sifətləri mürəkkəb sifətlər modellərinə aid edir. Bu sifətlərin isə əslində düzəltmə sifətlər olduğu barədə yuxarıda danışılmışdır.

Abbasqulu Ağa Bakıxanov isə özünün "Краткая грамматика персидского языка" adlı kitabında feildən düzələn sifətlərin və feili sifətlərin də sifət tərkibinə daxil olduğunu göstərir. Lakin müəllif mürəkkəb sifətlər barəsində heç bir şey yazmır.

Müəllif bu barədə yazır: " ... К прилагательным относятся так-же прилагательные отглагольные или причастия".

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. Azəri Ə.İ. "Fars dili", ADU nəşriyyatı, Bakı, 1952
2. "Müasir Azərbaycan dili (sintaksis), ADU nəşriyyatı, Bakı, 1959
3. "Azərbaycan dilinin əsasları", 1 hissə, Azərbaycan SSRİ EA nəşriyyatı, Bakı, 1960
4. Məmmədov N. "Dilçiliyin əsasları", Bakı, 1961
5. Cəfərov S. "Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı", Bakı, 1961
6. H.Əlizadə, N.Hatəmi. "Fars dili", Azərneşr, 1961
7. Məmmədov N., Axundov A. "Dilçiliyə giriş", Bakı, 1966

Rus dilində:

8. Бакиханов А.А. "Краткая грамматика персидского языка", Тифлис, 1841
9. Жуковский В.А. "Материалы для изучения персидских наречий", Санктпетербург, 1888
- 10.Залеман К.Г. и Жуковский В.А. "Краткая грамматика новоперсидского языка, Санкт-Петербург, 1890
11. Мирза Джафар, "Грамматика персидского языка", Москва, 1900
12. Бертельс Е.Э. "Грамматика персидского языка", Ленинград, 1926
13. Жирков Л. "Персидский язык", Москва, 1927
- 14.Бертельс Е.Э. "Учебник персидского языка", Ленинград, 1932
- 15.Овчинникова И.К. "Учебник персидского языка", часть 1, Издательство Московского Университета, 1966
- 16.Пейсигов Л.С. "Вопросы синтаксиса персидского языка", Москва, 1959
- 17.Овчинникова И.К. и Мамедзаде А.К. "Учебник персидского языка", Издательство Московского Университета, 1966

Fars dilində:

18. Əbdürrəhim Humayun Fərrux, "Dəstur-e camee-ye zəban-e farsî", Tehran, 1338
19. Doktor Pərviz Natəl Xanları, "Dəstur-e zəban-e farsî", "Rəveş-e nou", Tehran, 1348
20. Doktor Məhəmməd Cavad Məşkur, "Dəsturnamə", Tehran, 1346
21. Məhəmməd Cavad Şəriəti, "Dəstur-e zəban-e farsî", İsfahan, 1345 Различные модели образования сложных прилагательных в персидском языке

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается важной части словообразования в персидском языке.

В статье даётся краткий обзор мнений авторов литератур, написанных на азербайджанском, русском и персидском языках. Также даны некоторые модели сложных прилагательных в персидском языке.

The different formation models of compound adjectives in the Persian language

SUMMARY

The article is ducted to essential part of the world - formation we the Persian Language
The models of complex adjectives in the Persian Language are also givens we the article.

RƏYÇİ: dos. Ə.Məmmədova